

İŞÇİ HAREKETLERİNİN FUTBOLUN TARİHSEL GELİŞİM SÜRECİNE ETKİSİ

*Mustafa Yaşar ŞAHİN
**H. Mehmet TUNÇKOL

ÖZET

Günümüzde bir oyun ve bedensel aktivite dışında futbol, sosyal dokuya ilişkin bir anlamlandırma ve gösterge aracı olarak birçok araştırmaya konu olmuştur.

Bu çalışmada, modern futbolun erken dönem tarihsel süreci, işçi sınıfı kültürünün gelişimi paralelinde, literatür tarama yapılarak farklı bir boyutu ile ele alınmıştır. Çalışmanın amacı, modern futbolun ortaya çıkışı ve gelişiminde önemli bir unsur olan işçi sınıfı ve futbol ilişkisini incelemek, toplumsal yapıya ve üretim biçimine bağlı olarak gelişen sporun, işçi sınıfı arasında popüler olan futbol branşı ile özdeşleşmesinin boyutlarını ortaya koymak ve ilgili literatüre kaynak sağlamaktır.

Sonuç olarak; futbolun tarihsel durumunun ve gelişiminin tamamıyla anlaşılmasının ancak geçmişin işçi sınıfı ve gündelik hayat kültürüyle bağlantısının araştırılmasıyla mümkün olduğu, dünya genelinde modern futbolun ortaya çıkışında, kurumsallaşmasında ve yayılmasında, Sanayi Devrimi ile gelişen işçi hareketlerinin rolünün oldukça fazla olduğu, futbolun sınıfsal mücadelede etkin bir araç olarak kullanıldığı söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: İşçi hareketleri, Futbol.

Effects of Workers' Movement on Historical Development Process of Football

ABSTRACT

Behind a game and physical activity, football became a research subject of using as an explanation factor or image tool for social structure.

In this study, modern football's early period in historical process and improvement of workers' class in the world was searched by a different dimension with literature searching. The aim of the study is to determine the relation between football and working class that an important issue for raising and development of football also is aimed to examine the identification of football with working class and adding a written source to related literature.

As a result; the development of football and its historical situation can be define by searching the connection of working class and daily life culture, it could be said that the role of workers movement in industrialization revolution have a huge impact in raising, institutionalization and spreading of the football around the world and also can be said that football is used as a tool in class struggle effectively.

Key Words: Workers' Movement, Football.

* Arş.Gör., Gazi Üniversitesi, Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulu.

** Yrd.Doç.Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulu.

GİRİŞ

İnsanlar sosyal hayat alanı üzerinde, irili ufaklı pek çok sayıda grup içinde yaşarlar. Bu gruplar toplum yapısını meydana getirirler. Toplum sistemi, sosyal grupları; amaçlarına, fonksiyonlarına, niteliklerine göre birbirlerini tamamlamak üzere bir arada tutar (Yetim, 2005).

Sanayi toplumu her şeyden önce metropolitenlerden sahalarda merkezileşmiş banliyöleri ve bağlı cemaatleri olan şehir toplumdur. Raymond Willams'a göre şehirleşme, organize edilmiş bir hayata geçişi ifade etmektedir. Sorokin ve Zimmerman şehirleşmeyi; köy ve şehir toplumlarının yapı farklılıkları ile izah etmektedir. Bu farklıklar; meslek, çevre, cemaatlerin ölçek farklılıkları, nüfus yoğunluğu, nüfus homojenliği, sosyal farklılaşma ve tabakalaşma, mobilite, sosyal ilişkiler sistemi farklılıklarıdır (Adıgüzel, 2001). Ekonomik olarak ise şehirleşme; işgücünün tarım sektöründen, tarım dışı sektörlerle (sanayi ve hizmetler) transferi olarak tanımlanır. Diğer yandan Bilgiseven, sosyolojik olarak şehirleşmeyi; dar mekânlı cemaat hayatından geniş mekânlı bir cemiyet (toplum) hayatına geçiş ve bu ikinci yaşama şekline göre yeni sosyal münasebetlere ve bunun gerektirdiği yeni teşkilatlara giriş olarak tasvir etmiştir (Sezal, 1982).

Spor, çağımız insanının toplumsal yaşamına derinlemesine girmiş ve toplumsal yapıya göre biçimlenen bir olgudur (Alili, 2004). Toplumsal yapının bağımlı bir değişkeni olarak ortaya çıkmakta ve toplumsal-tarihsel oluşum koşullarına göre gelişerek biçimlenmektedir. Tarihsel ve toplumsal gelişime ve dönüşümlere bağlı olarak spor anlayışında bir değişme olduğu gibi sporun yapısında ve işlevlerinde de önemli farklılaşmalar olmuştur (Armağan, 1981). Tarihsel süreç içerisinde en önemli değişimlerden biri de 2.dalga olarak adlandırılan Sanayi Devrimi'dir. Sanayi Devrimi ile birlikte devlet ve toplum yapıları önemli değişimlere uğramış, toplumsal hayat düzeninde yeni yapılar ortaya çıkmıştır. Bu değişimlerle beraber spor, başlangıçtaki eğlence ve oyun amacını aşarak sosyal ve kültürel gelişmenin bir unsuru haline gelmiştir.

Sosyoloji alanında yapılan araştırmalar, sosyal yaşamın oluşumu ve devamlılığında, spor ve politikanın çeşitli şekillerde bağlantılar oluşturduğunu ortaya koymuştur (Nam, 1997). Toplumsal yapıya ve üretim biçimine bağlı olarak gelişen spor, kapitalistleşme süreciyle birlikte gelişmeye ve değişmeye başlamıştır. Sanayi Devrimi ile hızlanan sanayileşme ve kentleşme (şehirleşme) olgusu, işçi sınıfının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Kapitalist sınıf, işçi sınıfının sportif etkinliklerini kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmeye çalışmıştır (Armağan, 1981). Bu süreçte, modern manada futbolun da doğuşu ve gelişiminde Sanayi Devrimi ile beraber gelen şehirleşmenin etkisi büyüktür.

Futbol, top oyunlarının günümüzde en popüler olanlarından biridir. Kesin olarak başlangıç dönemi ve coğrafik bölgesi hakkında şurasıdır veya şu zamandadır denememektedir. Olimpiyat oyunlarının ortaya çıkışı hakkında nasıl çeşitli efsaneler, mitler ve rivayetler varsa, top oyunlarından futbol oyunu da birçok millete atfedilmektedir. Dünyanın pek çok ülkesinde futbol oyununun ilk formlarının başlangıcı olarak çeşitli top oyunlarından bahsedilmektedir. Ancak, bu belirtilen top oyunları gerek

oyunun kuralları, gerekse oynanılan alan ve malzeme bakımından da farklılıklar göstermektedir (Güven, 1999: 95-112).

Dünyadaki siyasal/ekonomik sistemlere göre şekillenen spor, tarihsel gelişim süreci içerisinde iktidarlar tarafından halkı kontrol etmek üzere kullanılmıştır. Örneğin “İmparatorluk” döneminde her ulusun işçi sınıfından insanlar Roma’ya akın ediyordu. Bu sınıfın doğuracağı tehlikelerin bilincinde olan imparatorlar bunları etkisiz hale getirmek ve şehirde tutmak için ekme dağıtarak karınlarını doyuruyor, spor oyunları düzenleyerek eğlence gereksinimlerini gideriyordu. “Panem et circenses” ekme ve eğlence sözcükleriyle İmparatorluk, spor oyunlarının halk üzerindeki etkisini vurgulamaktadır (Dürüşken, 1991). Baskı altında ezilen kitlelere imparatorluğun verdiği bir lütf (ekme ve eğlence), sosyal ve politik hoşnutsuzluğu en güzel şekilde savuşturuyordu (Gür, 1979).

Yüzyıllar içerisinde oldukça önemli aşamalar kaydeden futbol İngiltere’de XVII. yüzyılda gerek halk, gerekse soylular arasında ilgi göyerek, Britanya Adaları’nda hızla yayılırken, XIX. yüzyıla kadar çeşitli olgunlaşma aşamalarından geçerek bugünkü halini almıştır (Devecioğlu, 2008: 373-396). Modern futbol, Sanayi Devrimi’nin 19.yy başının bir evladı (Kurt, 2004: 131-140) şeklinde nitelendirilebilir. Futbolun günümüzde çeşitli yapılar (siyasi, iktisadi, sosyal) içerisinde yüklendiği işlevi-imgeyi açıklığa kavuşturmakta, futbolun tarihsel süreç içerisindeki gelişmesinin incelenmesinin önemli katkıları olacaktır (Doğan, 2008: 12-22).

MODERN SPORLARIN İŞÇİ SINIFI İÇİNDE YAYILMASI

19. yüzyılın son çeyreğine girildiğinde, spor konusunda isteriyeye varan bir kitlesel ilginin oluşması için maddi ortam yoktu. İlk etki, 1860'lardan başlayarak teknelci biçimde örgütlenme sürecine giren sermayenin, yedeğinde getirdiği üstün teknolojiyle birlikte, emek üretkenliğini ve dolayısıyla kitlesel boş zamanı artırmasıdır. Teknolojik gelişmeyle boş zaman artışı arasındaki bu nedensellik ilişkisi sonucunda, yalnızca seçkinlerin katılımına açık olan sporların yerini, giderek kitlesel tüketime dönük seyirci sporlarının aldığını görüyoruz. İkinci etki, 1871 bunalımıdır. Amerikalı yazarlara göre; buhran yıllarında spor çok gelişmiş, spora seyirci ve sporcu olarak katılım çok artmış, insanlar o karanlık yıllarda morallerini yükseltmek için artan ölçüde spora dönmüşlerdir. İnsanlık tarihindeki ilk "profesyonel" sporcu, takım ve seyircilerin maden ocaklarıyla fabrikalardan çıkması, bir küçük azınlık sahada oynarken tribündeki büyük çoğunluğun onlarla özdeşleşmesi, sporun fabrika bacalarının ve işsizliğin gölgesinde gelişmeye başladığının somut göstergeleri saymak gerekir (Fişek, 1982: 4-7).

Sanayi Devrimi ile birlikte başlayan yoğun iş temposu ile zaman içerisinde, rutin işlerin görülmesinde insan unsurunun makinelere ek olarak nasıl etkin bir şekilde kullanılacağı anlayışından, insan ilişkileri yaklaşımına geçiş süreci yaşanmıştır. Bu süreçte sosyal politikaların uygulamaya geçmesi ile birlikte, çalışma saatleri, koşulları ve tatil günleri düzenlenmiştir.

Tam bir ekonomik serbestlik içinde büyük Sanayi Devrimi’nin geliştiği ve devletin Ortodoks liberalizmin prensiplerini benimseyerek iş ve sermaye ilişkilerine müdahale etmemeyi uygun bulduğu bu devirde erkek, kadın ve her yaştaki çocuklar için çalışma süreleri 14-18 saattir. Sosyal politikaları düzenlemek için 14 Avrupa ülkesinin katıldığı 1890 yılında düzenlenen Berlin Konferansı’nda çalışma

süreleri ile ilgili alınan kararlarda çalışma saatleri ve çalışma yaşının azaltılması “zaruri olan sanayiden gayri, sanayide çalışan bütün işçilere hafta tatili hakkı” tanınması kararlaştırılmıştır (Talas, 1967).

1800’lü yılların sonlarına doğru spor, işçi sınıfı arasında yaygınlık kazandı. İş günlerinin ve iş saatlerinin azalması bunda başlıca rolü oynadı. Sosyal düzelmeler, işçi sınıfına anlamlı bir şekilde geçirebileceği bir boş gün sunmuştu. İşte bu aşamada soylular, centilmenler, kapalı bir kast halinde kriket ve tenis oynamayı sürdürürlerken proleterya futbolu geliştirmeye başladı. Bu yönden bakıldığında futbol, soyluların uzantısı olan kolej amatörlüğüne karşı demokratik bir devrimdir (Kurt ve Atayman, 1997).

Spor olgusunu, toplumsal gösterge ve bilim açısından irdeleyen Büker (1992), sporun toplumsal statü göstergesi olmasına istinaden “aslında spor ve toplumsal sınıflar arasındaki ilişkiyi toplara bakarak saptamak çok kolay. Top küçüldükçe sınıfsal konum yükselir” tespitinde bulunmuştur.

İlk kapitalist ve endüstriyel güç olan İngiltere aynı zamanda spor dediğimiz kurumların ve pratiklerin kaynaklandığı nokta olarak görülür. Spor bu biçimi altında gündelik toplumsal ilişkilerin bir dışı vurumu olarak özgül cemaatlerle çok daha yakından bağlantılıdır (Rowe, 1996).

Kapitalizm, sporu herkes için ve doğal olarak işçi sınıfı için de, fevkalade önemli buluyor ve ateşli propagandasını yapıyordu. G. Pattrikson’a göre spor; daha etkin, daha verimli ve daha sıkı çalışabilecek olan işçi sınıfı gençliğini bedence en iyi şekilde yetiştirecek bir yöntemdi. Serbest zamanları bu etkinliklerle doldurmak, yapılabilecek en yararlı iştir. Endüstrileşmenin bir sonucu olarak, iş yerlerinde ve fabrikalarda mekanikleşme-standartlaşma-uzmanlaşma ile tek yönlü ve yanlış hareketlerin insan psikolojisine olduğu kadar fizik yapısına ve hareket organlarına da kötü etkileri olmaktadır. Ne var ki, rekreasyon ve hareket ihtiyacından doğan bir zorunluluk olmasına rağmen yoğun ve sıkı iş temposundan bitkin düşen işçilerin, spor yapmak arzuları ve güçleri kalmıyordu. Bu nedenle, kapitalistler giderek düşen iş verimini artırmak için işçilerin fizik güçlerini geliştirilmesinin bir yolu olarak sporun propagandasını yapmaya başladılar (Gür, 1979).

Önemli kısmı çok nüfuslu işçi mahallelerinden doğan kulüplerin sayısıyla beraber, oyun sahalarının sayısı da artıyordu. Bir seyir sporu olarak yükselmekte olan futbola gösterilen ilgideki artışa bağlı olarak, salt bu sporun yapılmasına tahsis edilen spor sahaları birbiri ardınca kuruldu (Horak, 1993). Bu gelişmeler bir yandan işçi örgütlenmeleri yoluyla sporun örgütlenmesini ve yayılmasını hızlandırırken, diğer yandan spor sayesinde işçi örgütlenmesinin kurumsallaşmasına ve gelişmesine katkı sağlamıştır.

Başlangıçta spor, Almanya ve İskandinav ülkelerinde işçi sınıfı hareketi içinde, burjuva uğraşı diye nitelendiriliyor ve spora karşı olumsuz bir tavır alınıyordu. Buna rağmen, burjuva spor örgütlenmesinin dışında bir örgütlenme yolu izlendi. İlk kez Almanya’da 1890’da “İşçi Spor Kulüpleri” kurulmaya başlandı. Bunu Finlandiya ve daha sonra İsveç işçi spor örgütleri izledi. Fransa’da ise; başlangıcı ilk işçi spor örgütlenmelerinin olduğu 1908’e kadar giden ancak resmi kuruluş tarihi 24 Aralık 1934 görünen “İşçi Cimnastik ve Spor Federasyonu (Federation Sportive et

Gymnigie du Travail-FSGT)” kurulmuştur. FSGT, devlet tarafından tanınan ve kamu yararına faaliyet gösteren bir kuruluş kimliğine sahiptir. FSGT’nin mahalle örgütlenmelerinden kent örgütlerine kadar 4 bin alt kuruluşu, 70 bölgede 220 bin dolayında üyesi bulunmaktadır (Uğur, 2002: 2-3).

Diğer Avrupa ülkelerinde de bu tür gelişmeler olmasına rağmen, hareket hiçbir ülkede Almanya’da olduğu kadar derin sosyal boyutlara ulaşmamış ve sınıf mücadelesi bu alanda da sürdürülmemiştir. 1930 yıllarında Almanya’da üye sayıları 1,5 milyona varan işçi spor örgütleri vardı. Amaç, spor idmanları ile politik eğitim çalışmalarını birlikte yürütmektir. İşçi sınıfı spor kulüpleri içinde işçilerin politik ve sendikal sorunları da tartışılmaktaydı (Gür, 1979).

19.yüzyılda Almanya’da ve bazı Avrupa ülkelerinde kurulan spor kulüpleri işçileri üye almıyor, bu yüzden de fabrika işçileri kendi spor örgütlerini kurmak zorunda kalıyordu. Bu işçi spor kulüpleri giderek işçi sınıfının siyasal partileriyle de bütünleşiyorlardı. Almanya’da Sosyal Demokrat Parti ile bütünleşen bu kulüpler bir “İşçi Beden Eğitimi ve Spor Federasyonu” olan “ATUS” çatısı altında toplandılar. 1920 yılında, ATUS’un Avrupa’daki benzeri işçi spor federasyonları ile bütünleşmesi sonucunda ortaya “Lucerne Spor Enternasyoneli (LSI)” çıktı. LSI, işçi sınıfının kendi dışında oluşturulmuş yapılarının karşısına, yine kendi yapılarının çıkardığı bir somut üründür. LSI, kısa tarihinde “Uluslararası İşçi Olimpiyatları”nın yapılmasına da önayak olmuştur (Fişek, 1980).

Futbol beraberinde futbol endüstrisini de yaratmıştır. İşçi kökenli seyircilerin takımlarını izleyeceği, destekleyeceği ve sorunlarından uzaklaşabileceği mekanlar inşa edilmiş ve stadyumlar yüzyıllar sonra antik tiyatroların, arenaların yerlerini almıştır. 1888 yılında 12 kulübün katılımı ile “İngiliz Profesyonel Ligi” kuruldu. Kısa bir süre içerisinde futbol önce Avrupa’da, sonra Latin Amerika ve Asya’da oynanmaya başladı. 21 Mayıs 1904 tarihinde Uluslararası Futbol Federasyonları Birliği (FIFA) kuruldu. İlk büyük futbol organizasyonu 1930 yılında Uruguay’da gerçekleştirilen “Dünya Kupası”dır (Özmen, 2000).

Öncelikle, 19’uncu yüzyıl Avrupa’sı ve 18’inci yüzyıl İngilteresi’nin ürünü olan spor, kapitalist sanayi toplumunun ortaya çıkışıyla yükselişe geçmiştir. Sanayi öncesi yerel bir karakterde, örgütlenmemiş bir formda olan sporun, sanayileşme ile birlikte endüstriyel kapitalizmin dönüştürdüğü modern toplum yapısı içinde kurumsal bir çatı altına girdiği görülmektedir. Tarihsel süreç içerisinde değerlendirildiğinde; Holt’a göre günümüzde spor; modern sanayi toplumunun belirgin bir kültürel ifadesi sayılmaktadır (Aslım, 2007).

FUTBOL VE İŞÇİ SINIFI

Özellikle İngiltere’de futbolun gelişiminin ve tarihsel durumunun tamamıyla anlaşılması, ancak geçmişteki işçi sınıfı ve onun gündelik hayat kültürüyle bağlantısının araştırılmasıyla mümkün olacaktır (Horak, 1993). İngiltere’de 1750’lerde başlayan Sanayi Devrimi ile futbol, köylü gençlerin geniş alanlarda oynadığı kuralı olmayan bir oyun olmaktan çıkmıştır. Doküman atölyelerinde işçi olarak çalışmaya başlayan köylü çocukları, kentlerin dar sokaklarında boy göstermeye başladılar. 1880’lere gelindiğinde, İngiltere’de futbolun orta sınıftan ziyade işçi sınıfının en önemli eğlencesi olduğu görülmektedir (Hür, 2002: 60-65).

Hargreaves (1986) ve Jones'un (1989), Britanya ile ilişkili olarak savundukları gibi okullar, sporun ve egzersizin açıkça kullanıldığı, resmi olarak kabul edilmiş eğitilmiş, sağlıklı ve yumuşak başlı yurttaşlar yetiştirilmesi (özellikle yıkıcı bir potansiyel taşıyan işçi sınıfının yumuşak başlı yurttaşlara dönüştürülmesi) amaçlarının karşılanmasında anahtar bir kurum olmuştur. Elias ve Dunning (1986) tarafından betimlenen Ortaçağ ve modernliğin başlarındaki İngiltere'deki folk futbolunu göz önünde bulundurursak, o dönemde yaygın olan "kaba oyun"dan günümüzün örgütlü sporuna doğru gerçekleşen dönüşüm net bir şekilde görülmektedir (Rowe, 1996).

İktisatçı ve düşünür Yalçın Küçük (2006); "Futbol bir işçi sınıfı oyunu olarak bilinir. Böyle bilinmesinin haklı gerekçeleri vardır. Futbol ve işçi sınıfının tarih sahnesine çıkışı aynı ülkede olmuştur" tespitini yaparken, spor alanında önemli çalışmalar yapan Kurthan Fişek ise; "Futbol, bütün takım sporları gibi Sanayi Devrimi icadıdır. 1832'de başlar. Yükselen burjuvazi, işçilerin sokaklara dökülmesini önlemek için, futbolu icat etti" hükmüne varmıştır (2006). Modern futbolun son yıllardaki durumuna bakıldığında ise futbolu, bir işçi sınıfı oyunu görmek giderek anlamsızlaşmaktadır (Okuyan, 2006).

19.yy'ın sonuna doğru, amatör centilmenler tarafından oynanan futbol, o dönemde göç sonrası dönüşüme uygun yeni alışkanlıklar edinen işçi sınıfı arasında yeniden popüler olmaya başlar. Büyük şehirlere göçüp de yerelliğini kaybetmeyen işçi sınıfının kendi alışkanlıklarına bağlılığının bir parçası ve kendini dünyanın geri kalanından farklı kılmak için özdeşleştiği simgelerden biri olarak gelişir. Futbolun aslen İngiliz işçi sınıfına ait olarak gelişen özellikleri, dünyanın birçok yerine yayılmasında da kendini gösterir. İngiltere'de, 19.yy'da sosyalleşmeler sebebi ile bir işçi sınıfı eğlencesi olarak karakterize edilen futbol, İngiliz denizciler elinden dünyaya yayılmış (İberya, İskandinavya, Şili, Arjantin, Uruguay, Brezilya) ve kolayca bu branşa kaynaşma sağlanmıştır. Sosyal bağları kuvvetli olan takımlar, demokrasiler içinde de muhalif işlevler edinirler. Borussia Dortmund'un grevdeki çelik işçilerini maçlara biletsiz alması ya da Liverpool Futbol Kulübü futbolcularının Merseyside liman işçilerine uzun yıllar süren direnişleri boyunca verdikleri destek gibi örneklere sıkça rastlanılmaktadır. (Doruk, 2005: 107–121).

Amaç ülkeden ülkeye değişse de temel prensip, işçi muhalefet ve sosyalist dernekle birlikte sağlıklı bir şekilde spor düşüncesinde bir araya gelmiş, dayanışma içinde olan işçi sınıfı kültürü oluşturmaktır. Birinci ve İkinci Dünya Savaşı arasında, çalışmış milyonlarca işçi için spor, bir bütünün ayrılmaz parçası olan emek hareketidir ve bu tarihlerde Avrupa'da neredeyse her ülkede işçi sporları kulüpleri ve birlikler vardır (Riordan, 1999).

Futbolun İngiltere'de yayılması iç jeopolitik bağlamda demiryolları/demiryollarında çalışan işçiler sayesinde olmuştur. 1920'li yılların sonundan başlayarak siyasi coğrafya demiryolu ağıyla örülmüştür. "Bir istasyon bir futbol sahası", kural budur (Wahl, 2005). İngiltere'de bazı futbol kulüpleri iş kollarına göre taraftar bulmaktadır, bu takımlar; Liverpool ve Southampton (Woolston Tersanesi-Liman), Sheffield (Bıçak Üreticileri), West Ham United (Thames Demir İşletmeleri), Nottingham Forrest, Derby Country ve Blackpool (Kömür), Manchester United (Dokuma) ve

Arsenal'dir. (Woolwich'deki Royal Arsenal-Kraliyet Silah ve Cephane Fabrikası). Bu takımlar işçilerle özdeşleşerek somutlaşmaktadır. Kıta Avrupası'nda da benzer örnekler oldukça fazladır; Avusturya'da 1889'da kurulan "Birinci Viyana İşçi Futbol Kulübü" resmi makamların çıkardığı zorluklar yüzünden ismini "Rapid Wien" olarak değiştirmiştir, yeni yüzyılın ilk yıllarında bu tanımı (işçi takımı) hak eden sayısız kulüp kurulmasına rağmen, Rapid Wien Viyana'nın işçi kulübü olmuştur. İspanya'da da "Atletico Madrid", İspanyol işçilerin kulübüdür (Fişek 2003; Horak, 1993; Aktükün, 2004; Sert, 1999; Bambery, 2002).

Çek Cumhuriyeti'nin başkenti Prag'ta 1893'te "Sparta Prag" ve "kanguru" lakaplı "Bohemians" işçilerin takımı olarak kurulurken, "Vasas" ise çelik işçilerinin takımı olarak Macaristan'ın Budapeşte şehrinde kurulmuştur. Belgrat'ta 1920'de kurulan "Radnicki" Futbol Takımı da Sırpça'da "işçi" anlamına gelmektedir (Hürkan, 2000). İsrail'de kurulan Hapoel (işçi anlamına gelmektedir) ise hala ülkenin en büyük ve en güçlü "Spor Birliği"dir. Bunun yanında Sosyalist olmayan ülkelerde bireylerin tek beklentisi, bir işçi spor organizasyonunun o ülkenin sporunu kontrol etmesidir (Riordan, 1999).

Almanya'da önemli bir yere sahip olan işçi futbolu, 1920'de 50 bin, 1930'da 140 bin oyuncuya sahiptir. Ruhr'de, FC Schalke 04 takımında 1904–1913 tarihleri arasında; 15 işçi, ikisi bağımsız 22 maden işçisi ve 5 memur oyuncu bulunmaktadır. Yeşil sahadaki başka bir sınıf mücadelesini ise Borussia Dortmund yürütmektedir. Kömür madenleri ve sanayi ile özdeşleşen Ruhr Bölgesi'nin bu iki önemli futbol kulübünün tarihi, işçi hareketleri ile iç içedir. Her iki kulüp açısından da Bundesliga (Alman Ligi) ve Şampiyonlar Ligi kadar, belki daha çok, Ruhr derbisi önemlidir. İşçi takımlarının çoğalmasında birlikte yaşanan kamplaşmaya karşı spor adamları da harekete geçmiştir, 1921'de Baron Coubertin sosyal barışı sağlamak için her kasabada bir futbol kulübünün kurulması gerektiğini belirtmiştir. Oysa işçi takımlarını kuranlar, işçilerin farklı sınıftan olan rakipleriyle aynı formayı taşımalarını istemiyorlardı. Onlar tam tersine işçi dayanışmasını geliştirmeye çalışıyorlardı (Wahl, 2005).

Günümüzdeki anlamına en yakın biçimde kuralları ilk kez İngiltere'de uygulanan bu oyun, dünyanın büyük bir bölümüne İngilizler tarafından götürülmüştür. Sanayi Devrimi ile yaşanan büyük toplumsal dönüşüm-değişim sonrasında direniş odakları oluşturabilecek kitleleri (işçileri) denetim altında tutmak hedeflenmiştir (Sert, 1999). Modern futbolun oluşumu gibi yayılmasını da sağlayanlar, dünyadaki İngiliz ekonomik yayılımının aktörleridir. Gemiciler, 1874'de Botafogo'da, Brezilya plajlarında ya da on yıl sonra Marsilya ve Portekiz'de meraklı gözler altında futbol oynadılar. Oyun, denizcilik şirketi işçilerinin 1872'de Havre'deki demiryolu (Southwestren Railway) işçileri ya da 1890'a doğru Porto ya da Bilbao limanlarındaki tecimevi işçileri gibi yerleşik grupların ortasında daha kalıcı bir hale gelmiştir. Futbol, Lizbon'da telgraf döşeyen işçiler ya da 1885'e doğru Rio Tinto madenlerinde çalışan teknisyenler yoluyla tüm coğrafyaya yayılmıştır (Wahl, 2005). İngilizler, 19.yy'da Güney Amerika'ya ticaret gemileri ve demiryolu ile ihraç ettikleri endüstri ürünlerinin yanı sıra, kıtaya futbolu da getirirler (Hübener, 2008).

İngiltere’de 1885’te kurulan ilk futbol takımı Sheffield F.C’den sonra dünyaya yayılmaya başlayan futbol kulüpleri ağırlıklı olarak Latin Amerika’da demiryollarında çalışan İngiliz işçiler sayesinde yaygınlaşır (Azzellini ve Tihimmel, 2008). Şili’de maden, demiryolu ve yeni kentsel endüstride çalışan işçiler arasında hızla futbol takımları kuruldu, bunun nedenlerinden biri, işçi ve orta sınıf futbol takımlarının yerel otorite ve politikacılarla anlaşma sağlamak için toplumdaki diğer gruplarla sıkı ilişkiler kuruyor olmasıydı. Sermaye sahipleri de futbol takımlarını desteklemeye başlamıştı, çünkü şirket sahipleri işçilerin serbest zamanlarını spor ile kontrol altına almaya çalışıyorlardı. Dahası iş adamları, sporun “kapital sahipleri ile işçiler arasındaki kendi çıkarlarını korurken kışkırtılan işçilerle ilişkilerini yumuşatmaya” yaramasını ummuşlardı. Bu durum zaman zaman gerginlikler yaşanmasına yol açıyordu, futbol yüzünden çıkan çatışmalar sıklıkla bağımsız işçilerin takımları ile şirketler tarafından organize edilmiş işçi takımları arasında yaşanmaktaydı (Else, 2007).

Uruguay’da futbolu temsil eden iki takımdan biri olan 43 lig, 5 kez de Güney Amerika Şampiyonluğu bulunan “Penarol”, çoğunluğu İngiliz olan demiryolları işletmelerinin 118 çalışanı tarafından 1891 yılında kuruldu (Tihimmel, 2008). Meksika’ya da futbolu yine madenlerde ve demiryollarında çalışan İngilizler sokmuştur. 1902’de kurulan ilk kulübün adı British Club’tır (Boniface, 2007). Peru’da ise Allianza Lima, işçi bölgesi olan La Victoria’da 1901 yılında kuruldu (Hübener, 2008).

İşçi sınıfının değerlerini içeren futbol (Dunkhorst, 2008) için Uzakdoğu’da da durum aynıdır. Futbolu Japonya’da tanıtan bir İngiliz albaydır (1873). Kore’nin bu sporla tanışmasını sağlayan da 1882’de yine İngilizler olmuştur (Boniface, 2007).

Sporun işçi sınıfı arasında neredeyse tüm kıtalarda, böyle yukardan (İngiliz kapitalizmi) müdahaleyle yayılması, Napolyon sonrası ve Çartist yıllarda meydana gelen ayaklanmaları izleyen dönemde saygın “bir işçi sınıfı” yaratılmasını hedefliyordu. Ancak futbol her ne kadar işçilerin oynadığı bir spor dalıysa da, kontrolü ve denetimi hep üst sınıflar tarafından yapılan bir oyun oldu. Modern emperyalizm, artık, kapitalistlerin etki alanını denizaşırı ülkelere yaymalarından farklı anlamlar taşımaktaydı. Emperyalizmin aynı zamanda herkesin kendi 'evindeki' işçi sınıfı içinde derinlere kadar inerek kök salması ve böylece emperyalist projenin arkasında durmasını sağlamak anlamına da geliyor. Modern sporun geliştiği dönem, bu süreçte anahtar rol oynayan oy verme hakkının da genişlediği döneme denk düşüyordu. Yönetici sınıf, kitleler üzerinde denetim kurmak için yeni ideolojik araçları geliştirmek durumundaydı (Bambery, 2002: 82-93).

Bu olguya örnek olarak Kostarika’da yaşananlar gösterilebilir. İngiliz öğrenciler tarafından 1876 yılında Kostarika’ya ihraç edilen futbol bir halk sporu haline gelmiştir. Futbolun kitleleri etkileyen bu yönü bir sınıfsal mücadele alanı olarak Kostarika’da da karşımıza çıkmaktadır. 1980’li yıllarda büyük şirketler, sendikalar, siyasiler ve Katolik kilisesi işçi sendikalarının gücünü kırmak için kolları sıvadıklarında futbol önemli bir rol oynadı. Şirketler tarafından yoğun bir biçimde kontrol altında tutulan bir organizasyon olan “Solidarismo” işçi sendikalarına alternatif olarak, işçilerin daha

zararsız bir temsilini oluşturmak için kuruluşunun başından beri futbol turnuvaları düzenliyordu ve asıl amaç işçileri kendi saflarına çekmekti. Soladarismo, düzenlediği maçlar sayesinde, sendikaların ideolojik toplantılarının aksine, keyifli ve ilgi çekici buluşmalar gerçekleştiriyordu. Bu gücün farkına varan sendikalar, bugün karşı bir atak olarak toplanan bağış paralarından sendikanın renklerini taşıyan formalar satın almakta ve farklı muz plantasyonlarında çalışan işçiler arasında, birlik olma duygusunu farklı bir biçimde yaşatabilmek adına futbol müsabakaları düzenlemektedir (Moritz, 2008).

Spor, 1920'lerden itibaren, Frankfurt Okulu'nun tanımladığı şekliyle tüketim fetişizminin karakteristiklerinden önemli bir çoğunluğunu içeren alan halini almıştır ve spor, özellikle de futbol, işçi sınıfının kitle toplumuna dahil olma sürecinde önemli bir rol oynamıştır (Boniface, 2007). Bu özelliklerinden dolayı 19.yy'ın sonlarında bazı sosyalist yazarlar, spor yapmayı ve diğer kültürel etkinlikleri dayanışma ve yoldaşlık yönünde eğitici olabileceği inancı ile destekliyorlardı. Ancak bu görüşler azınlıktaydı. İşçi hareketlerinin ideolojik zeminini ve algı noktasını oluşturan sosyalizm/sosyalistler futbola karşı söylemlerini sertleştirmeye başladılar.

Sosyalist partilerin yönetici kadrolarının sporla pek arası yoktu. Batı Avrupa'daki sosyalist gazetelerin çoğu tabanlarını oluşturan kitlenin önemli bir kısmını heyecana boğan bu etkinlikleri göz ardı ediyor, profesyonel sporların gelişimini pek de ilgiyle izlemiyordu. Sosyalist basının gözü bu alana kaydığında ise takındıkları tutum son derece eleştirici olmuştur. Örneğin, 1904 yılında İngiliz Bağımsız Emek Partisi'nin yayın organı; "işçilerin büyük kısmının zihinsel enerjilerini emerek onların kendi gereksinimlerini, haklarını anlamaktan aciz kılmasına ve demokratik-toplumsal gelişmenin önünde bir ket halini aldığını ifade ederek yalnızca efendilerine uyup futbolu düşünen bir işçi sınıfının yaratılması tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu" belirtiyordu. 1908 yılında, New Castle kuzeyli demokrat gazetesi de futbolu düzenleyen endüstri kadar onları izleyen işçileri de suçlu buluyor: "futbolla bir alıp veremediğimiz yok, derdimiz futbol maçlarına gitmeyi alışkanlık haline getirmiş olan ve kafalarını önemsiz şeylerle dolduranlardır. Kafalarından futbolu çıkartıp onun yerine sosyalizmi yerleştirmek ödevini zorlu da olsa birilerinin yapması gereklidir" şeklinde açıklamalar yapıyordu (Edelman, 2005: 56-59).

Ünlü sosyalist düşünürlerden Troçki, işçi sınıfının yaratıcı potansiyelinin popüler zaman geçirme etkinlikleriyle nasıl basite indirildiğine değinme fırsatı bulmuştur. İngiltere üzerine yazdığı bir yazısında Troçki, şunları söylemektedir: "Devrim, kaçınılmaz olarak İngiliz işçi sınıfında en mükemmel tutkuları uyandıracaktır. Bu tutkular, bugüne kadar toplumsal eğitim, kilise, basın, boks, futbol, at yarışı ve diğer sporlar tarafından yapay bir biçimde bastırılmış ve tersine çevrilmiştir. Burjuvazi ve kilise, sosyal dayanışma, eğlence ve spor alanlarında bizden kıyas götürmeyecek biçimde daha güçlüdür. Sosyalist program ve devrimci eylem araçlarını kullanmadıkça işçi sınıfı gençliğini onlardan kurtaramayız" (Bambery, 2002: 82-93).

Çağın tüm temel toplumsal kurumları gibi sosyalizm de, spor etkinliklerinde yüzyılın ortasında görülen patlamayı beklemiyordu. Bu yıllarda giderek büyümekte olan işçi sınıfı, siyasal ve sendikal mücadeleler sayesinde fabrikadaki uzun çalışma saatleri dışında kendilerine ayıracak biraz

boş zaman kazandı. Bu boş zamanı, aralarında spor yapmanın ve izlemenin de olduğu birçok farklı biçimde kullanmaya başladılar. Ancak sosyalist liderler, işçilerin bu yeni fırsatları kendilerini düşünsel anlamda geliştirmek veya siyasal etkinliklere katılmak gibi biçimlerde değerlendirmesini istiyorlardı. Sosyalist gerçekliliğin babası, yazar Maksim Gorki seyirci sporlarının 1920'lerdeki hızlı büyümesini kınayarak bu eylemin sporun asalet özelliği ile bir ilgisi olmadığını savunuyordu. Marksizm analizinin merkezine emek ve üretimi koyan bir tarih kuramı olduğundan, oyun ve eğlence dünyasını anlamak için gerekli düşünsel araçlardan yoksundu. Hafta sonlarını futbol izlemeye ya da oynamaya ayırabilen işçiler karşısında birçok sosyalist siyasetçi, kitlelerin boş zamanlarını sınıfta ya da grev saflarında geçirmeleri yönünde görüş belirtmişlerdir (Edelman, 2005: 56–59).

İngiltere'de 1750'lerde başlayan Sanayi Devrimi ile futbol, işçi sınıfının önemli bir uğraşı haline gelmiştir. Futbolun lokomotifliğinde gelişen ve yayılan işçi sporları, 1920'lerden 1930'ların sonuna kadar zirve dönemini yaşamış, 2.Dünya Savaşı'nın bitmesiyle oluşan değişmelerle birlikte yavaş yavaş erime sürecine girmiştir. Yüklendiği misyon, ulusal bazda değişmemiş ancak İsrail ve Finlandiya'daki işçi sporlarının inatla sürmesi, Hitler'in emrindeki Alman ve Avusturya trajedileriyle nispeten huzur içinde yok olması gibi bazen frenlenmiş bazen de ivmelenmiştir (Riordan, 1999).

SONUÇ

Sanayi Devrimi ile birlikte başlayan toplumsal değişme ve gelişmeler, bir yandan işçi örgütlenmeleri yoluyla sporun örgütlenmesini ve yayılmasını hızlandırırken, diğer yandan spor sayesinde işçi örgütlenmesinin kurumsallaşmasına ve gelişmesine katkı sağlamıştır.

Birinci ve İkinci Dünya Savaşları arasında, çalışmış milyonlarca işçi için spor, bir bütünün ayrılmaz parçası olan “emek” hareketidir ve bu tarihlerde Avrupa'da neredeyse her ülkede işçi spor kulüpleri ve birlikleri vardır (Riordan, 1999).

Futbolun bünyesinde taşıdığı mitik, dinsel, sınıfsal özelliklerin yanı sıra sembolik değerlerle kurmuş olduğu bağlantı bu oyunun önemini daha da arttırmıştır. Bir sınıfsal mücadele alanı olarak simgesel özellik taşıyan futbol ve işçi birlikteliği genel olarak iki farklı görüş çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Birinci görüşte; futbol aracılığı ile yıkıcı bir potansiyel taşıyan işçi sınıfının yumuşak başlı yurttaşlara dönüştürülmesi (Rowe, 1996) fikrini Umberto Eco; “bir pazar günü futbol maçı varken devrim yapmak mümkün mü?” sorusu ile pekiştirmektedir (Trifonas, 2004). Sermaye sporu (futbolu) ilk aşamalarda fabrikalarda örgütlemiştir. Aynı iş kolunda çalışan, sınıf çıkarları gereği dost olan ve bu temelde sermayeye karşı örgütlenen işçiler, spor aracılığıyla fabrika rekabetine sokulmuş ve sonuçta yarışma sürecinde; işçi, memur, patron bir renk altında bir tarafta, yine işçi, memur ve patron başka bir renk altında karşı tarafta birbirleriyle topyekün bir mücadelenin içine itilmişlerdir. (Kurt 1999: 229-240). Bölgelerde, çevre fabrikalarda çalışan işçilerin katıldıkları yerel takımlar oluşturmak, bunları büyük reklam kampanyaları ile desteklemek, işçi kökenli seyirciler ve sporcular arasında bir tür fabrika milliyetçiliğini körüklemek daha sonra da bunları barındıracak büyük stadyumlar inşa etmek, spor alanları kurmak ve böylece sporda kitlesel ilgiyi örgütleyip, spor araç ve gereçlerinin üretimini

gerçekleştirmek aşamalı olarak öngörülmüştür. Bunu gerçekleştirmek için de Sanayi Devrimi ile beraber spor kulüplerinin fabrika sahipleri tarafından kurulmasına ve denetlenmesine özellikle özen gösterilmiştir. (Fişek, 1982: 4-7).

İkinci görüşe göre ise; yaygınlaştırılacak işçi sporları oluşumları, gençleri burjuvazinin değerlerinden koruyacak tek yoldur. Kapitalizm, değişik uluslardan işçiler arasında güvensizliği besleyip yayarken, işçi sporları kulüpleri topluca uluslararası barış ve dayanışmayı sağlayacak bir topluluk olabilecektir. Onlar fiziksel kültürü bütün engelleri yıkıp aşabilecek uluslararası yeni bir lisan haline gelebilecektir. Bu noktadan hareketle, dünyanın değişik ülkelerinde hepsi aynı özellikler taşıyan işçi sporları hareketi, işçi kültürünün merkezde olduğu ve yeni sosyalist kültürün vizyonunu taşıyan gerçek sosyalist değerler tesis etmeye çalışmıştır (Riordan, 1999). İşçi sınıfına uygulanan her türlü siyasal ve ekonomik örgütlenme yasağına karşı kurulan işçi spor kulüpleri ise milyonlarca işçi için bir yandan spor yaptıkları bir yandan da siyasal sorunlar ve taktikler üzerine tartıştıkları mekanlar olmuştur (Aktükün, 2004: 46-57).

Amerika ve Avrupa anakaralarında ilk profesyonel sporcu, takım ve seyircilerin maden ocaklarıyla fabrikalardan çıkmaları, bir küçük azınlık oynarken bir büyük bölümün onlarla özdeşleşmesi, sporun özellikle "kitlesele" ilgiye çok daha yakın olan takım sporlarının, bunalımın ilk yıllarından başlayarak fabrika bacalarının ve işsizliğin gölgesinde geliştiğinin göstergeleri saymak gerekir (Fişek, 1980).

Ancak 19.yüzyılın ortalarında başlayan modern futbolun serüveni modernleşme ve sanayileşme süreçleri ile üretim ve organizasyon modelleri arasında bir paralellik içermektedir. Futbolun metalaşma/endüstrileşme ya da iş haline dönüşme süreci hızlandıkça, futbol ekonomisi büyümekte bu dönemde futbol bir 'business-iş' olarak ülke içindeki paranın ve gücün tam orta yerinde yer almaktadır (Talimciler, 2008: 89-114).

Sonuç olarak; futbol, işçi sınıfının kitle toplumuna dahil olma sürecinde önemli bir rol oynamıştır (Boniface, 2007). Modern futbolun sınıfsal mücadele olarak gösteri niteliğinin değişen/evrimleşen dünyadaki süreç içinde endüstriyel bir niteliğe evrimleşmesi, onu ticari bir iş kolu haline getirmiştir (Akşar, 2005).

Çalışmada verilen örneklerden hareketle; Sanayi Devrimi'nin futbolun kurumsallaşmasında bir milat olduğu, İngiltere'nin ve özellikle işçi sınıfının futbolun beşiği, İngiliz sermayesi ve İngiliz işçilerinin futbolun dünyaya yayılmasında önemli bir etken olduğu, değişik ülkelerdeki ilk futbol kulüplerinin işçi ve/veya işçi bölgelerinin takımları olduğu söylenebilir. Bu çalışma ile, modern futbolun ortaya çıkışında, kurumsallaşmasında ve yayılmasında, Sanayi Devrimi ile gelişen işçi hareketlerinin rolü ve sınıfsal mücadelede kullanılması ortaya konulmaktadır. Konu ile ilgili olarak ülkemizde yapılan akademik çalışmaların azlığı da dikkate alındığında çalışma, literatüre destek olması açısından önemli katkılar sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

- 1-Alili, T. (2004), “Bir Bilim Olan Sporun Anası: Olimpiyatlar”, *Bilim ve Ütopya*, Sayı 122, s.14–21.
- 2-Adıgüzel, Y. (2001), *Kitle Toplumunun Açmazları Kültür Endüstrisi*, Şehir Yayınları, İstanbul.
- 3-Akşar T. (2005), *Endüstriyel Futbol*, Literatür Yayınları, İstanbul.
- 4-Aktükün, İ. (2004), “Arenadan Stadyuma Spor Siyaset İlişisine Kısa Bir Bakış”, *Özgür Üniversite Forumu*, (25): 46-57.
- 5-Armağan, İ. (1981), *Sporun Toplum Bilimsel Temelleri*, Ege Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulu Yayınları, Yayın No:4, İzmir.
- 6-Aslım, M. (2007), *Modern Toplumda Sporun İşlevi Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- 7-Azzellini, D., Tihimmel, S. (2008), “Futbolistas”, *Futbol ve Latin Amerika*, Dario Azzellini, Stefan Tihimmel (Edr), *Futbol ve Latin Amerika*, Çev. Serra Bucak, Otonom Yayıncılık, İstanbul.
- 8-Bambery, C. (2002), “Marksizm ve Spor”, Çev. Ceylan Özerengin, *Birikim* (158) 6, 82-93.
- 9-Boniface, P. (2007), *Futbol ve Küreselleşme*, Çev. İsmail Yerguz, NTV Yayınları: 5, İstanbul.
- 10-Büker, S. (1992), *Tenisten Sonra Sodasız Viski*, İmge Kitabevi, Ankara.
- 11-Devecioğlu, S. (2008), “Türkiye’de Futbolun Kurumsallaşması”, *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, Sayı 26, s. 373-396.
- 12-Doğan, C. (2008), “Popüler Kültür ve Spor/Futbol”, *Sosyoloji Notları*, Sayı 4-5, s.12-22.
- 13-Doruk, Y. (2005), “Futbol, Kamusal Alan ve Demokrasi”, *Toplum ve Bilim Dergisi*, Sayı 103, s.107–121.
- 14-Dunkhorst, J. (2008), “Solcu futbol mu? Sağcı futbol mu? Futbolistas”:, Dario Azzellini, Stefan Tihimmel (Edr), *Futbol ve Latin Amerika*, Çev. Serra Bucak, Otonom Yayıncılık, İstanbul.
- 15-Dürüşken, Ç. (1991), *Eskiçağda Spor*, Eski Çağ Bilimleri Enstitüsü Yayını, Graphis Matbaacılık, İstanbul.
- 16-Edelman, R. (2005), “Spor ve Siyasal Sol”, Çev. Aslı Toksabay, *Düşe-Yazma*, Sayı 11, s. 56–59.
- 17-Elsej, B.J. (2007), *Promises of Participation: The Politics of Football Clubs in Chile, 1909-1962*, PhD Thesis, Stony Brook University.
- 18-Fişek, K. (1980), *Spor Yönetimi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Yayın No 515, Ankara.
- 19-Fişek, K. (1982), “Devlet-Rekreasyon-Spor“ *Bilim ve Sanat Dergisi* (18): 4-7.
- 20-Fişek, K. (2003), *Sporun Anatomisi*, YGS Yayınları, İstanbul.
- 21-Fişek, K. (2006), “Futbolu Neden Sevmeli Futbolu Neden Sevmemeli Kararı Siz Verin”, *Futbolu Neden Sevmemeli*, YGS Yayınları, İstanbul.
- 22-Gür, A. (1979), *Spor ve Sosyal Sınıflar*, Aydınlık Yayınları, No:69, İstanbul.
- 23-Güven, Ö. (1999), “Futbol Topu ile Oynamanın Bazı Kültürlerdeki Benzer Görünümleri ve Tarihsel Gelişimine Ait Bilgiler“, *Düşünen Siyaset* (2): 95-112.

- 24-Horak, R. (1993), *Futbol ve Kültürü*, Roman Horak, Wolfgang Reiter, Tanıl Bora (Edr), İletişim Yayınları, İstanbul.
- 25-Hübener, K.L. (2008), “Urubu”, Dario Azzellini, Stefan Tihimmel (Edr), *Futbol ve Latin Amerika*, Çev. Serra Bucak, Otonom Yayıncılık, İstanbul.
- 26-Hür, A. (2002), “4 bin 700 Yıllık Ayak Topu”, *Popüler Tarih*, Sayı 22, s.60-65.
- 27-Hürkan, S. (2000) , *Yıkılmayan İmparatorluk Futbol*, Ümit Yayıncılık Ankara.
- 28-Kurt, M. (2004), “Spor, Toplum ve Ötesi”, *Özgür Üniversite Forumu*, Sayı 25, s.131-140.
- 29-Kurt, M., Atayman, V. (1997), *Modern Sporun İlkelerinin Kökeni*, “Arenada Show” *Modern Sporun Dünü ve Bugünü*, Sorun Yayınları, İstanbul.
- 30-Küçük, Y. (2006), *Futbolun Siyasal İktisadı*, Futbolu Neden Sevmemeli, YGS Yayınları, İstanbul.
- 31-Moritz, F. (2008), “Tabutlar Şarkılar ve Pura Vida”, Dario Azzellini, Stefan Tihimmel (Edr), *Futbol ve Latin Amerika*, Çev. Serra Bucak, Otonom Yayıncılık, İstanbul.
- 32-Nam, D.H. (1997), *A Descriptive Study of College Students' Opinions on The Link Between Sports and Politics in The Republic of Korea*, PhD Thesis, Daphne-Alabama.
- 33-Okuyan, K. (2006), *Anti Futbol Yazısı*, Futbolu Neden Sevmemeli, YGS Yayınları, İstanbul.
- 34-Özmen, H. (2000), *Futbol, Holiganizm ve Medya*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- 35-Riordan, J. (1999), *The Worker Sports Movement, International Politics of Sport in the 20th Century*, James Riordan and Arnd Krüger (Edt), Spon Press, London.
- 36-Rowe, D. (1996), *Popüler Kültürler Rock ve Sporda Haz Politikası*, Çev. Mehmet Küçük, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- 37-Sert, M. (1999), *Spor Sosyolojisi ve Türk Futbolunda İktidar Sorunu*, Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- 38-Sezal, İ. (1982), *Şehirleşme*, Ağaç Yayınları, İstanbul.
- 39-Talas, C. (1967), *Sosyal Politika*, Sevinç Matbaası, Ankara.
- 40-Talimciler, A. (2008), “Futbol Değil İş: Endüstriyel Futbol”, *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, Sayı 26, s.89-114.
- 41-Tihimmel, S. (2008), “Uruguay”, Dario Azzellini, Stefan Tihimmel (Edr), *Futbol ve Latin Amerika*, Çev. Serra Bucak, Otonom Yayıncılık, İstanbul.
- 42-Trifonas, P.P. (2004), “Umberto Eco ve Futbol”, Everest Yayınları, Çev. Derya Kömürcü, İstanbul.
- 43-Uğur, Y. (2002), “Halk Spor Kurultayı”, *İnsanca Spor Dergisi*, (1): 2-3.
- 44-Wahl A. (2005), *Ayaktopu Futbolunun Öyküsü*, YKY, İstanbul.
- 45-Yetim, A. (2005), *Spor Sosyolojisi*, Morpa, Ankara.